

Жумаишова Г. С.

ХІХ КЫЛЫМДЫН АЯГЫНДАГЫ ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ БОШТОНДУК КҮРӨШТӨРҮ

Жумаишова Г. С.

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

G. S. Jumashova

LIBERATION STRUGGLE IN THE FERGANA VALLEY AT THE END OF THE XIX CENTURY

УДК: 947. 083 (575.2.) (04.4).

Макалада XIX кылымдын аягындагы Фергана өрөөнүндөгү улуттук боштондук күрөштөрү, анын ичинде Пулат хандын, Курманжан Датканын коомдук саясий ишмердүүлүгү каралган.

Негизги сөздөр: Ысхак Асан уулу, Курманжан Датка, көтөрүлүш, кыштак, саясий, согуш, генерал-губернатордук, Россия империясы, Фергана, өрөөн, эл.

В статье рассмотрены национально-освободительная борьба в Ферганской долине в конце XIX века, в том числе общественно политическая деятельность Пулат хана и Курманжан датки.

Ключевые слова: Ысхак Асан уулу, Курманжан Датка, борьба, село, политический, война, генерал-губернаторство, Российская империя, Фергана, долина, народ.

The beginning of the consideration national-liberation struggle in the Fergana valley in the end of the XIX century and the public political activity of Pulat Khan and Kurmanjan datka.

Key words: Ishak Asan uulu, Kurmandjan datka, struggle, political, war, governor-general, Russian empire, Fergana, valley, people.

Пулат хан – молдо Ысхак Асан уулу (1844-1876-жылдар) Охна кыштагында туулган. Анын атасы маргалаңдагы Ак медреседе мударист болуп иштеген, ал байлыгы жагынан да, саясий көз карашы жагынан да өзгөлөрдөн айырмаланган эмес. Жаратылышынан тири карак, ар нерсеге ынтызар Ысхак башталгыч дин мектебин бүткөндүгүнө карабастан атасынын жолун жолдогон жок. 1867-жылы окуусун таштап, ал ичкилик уруусундагы өзүнүн бостондорунун конушуна көчүп келет. Ал эми 1869-жылы өзүнүн Охнасына көчүп барат да имам болуп иштеп калат. Дал ушул учурда жергиликтүү элдин оор турмушу менен таанышат. Андан кийин эски жоокер Ташкентте жашап жаткан мурдагы Чаткалдык көчмөн Абду-Момун Аталыкка малай жүрөт. Дал ушул адамдын жардамы менен жана көтөрүлүшкө чыккан кыргыздардын суроосу боюнча Ысхак Кокондук башкаруучу минчилердин династиясына кирген Алим хандын небереси Пулат хандын ысымын алат [4,59].

Арадан көп убакыт өтбөй молдо Ысхак Асан уулу өзүн Пулат хан деп көрсөтүп, көтөрүлүшкө чыккан 200 кыргыздын коштоосунда Чаткалга келет да көчмөндөрдүн феодалдык-хандык эзүүгө каршы чыгууларына жетекчилик кылат.

Пулат хан 1873–1876-жылдардагы Кокон көтөрүлүшүнүн мыкты жетекчилеринен болгон. Ал жеңиш кубанычын да, жеңилүү ызаасында тартты. Бирок бир ай бою түрмөгө камоо да, күч колдонуп, уруп согуу да, ал түгүл кадам сайын артынан калбай эрчип жүргөн коркунуч да Пулат ханды көтөрүлүшкө жетекчилик кылуудан баш тарттыра алган жок. Ошондуктан Пулат хан кыргыз фольклорунда эч нерседен тартынбаган эр жүрөк, чечкиндүү баатыр катары сүрөттөлөт.

Өзүн-өзү даңктоо, башкача айтканда, орус дыйкандар кыймылынын «падышалык» мүнөзү Ленин атагандай “монархизм” 1873–1876-жылдардагы көтөрүлүштө, анын жетекчиси Пулат хандын иштеринде ачык эле көрүнгөн. Көтөрүлүшкө чыккандар орус дыйкандары сыяктанып, «жакшы нерселер» жана «акыйкатчыл» падыша үчүн күрөшкөн.

Пулат ханда кокондук көтөрүлүшкө чыккан башка адамдары сыяктуу эле башкаруунун хандык формасынан башка эч башкарууну билген эмес, билиши да мүмкүн эмес эле. Ал өзүнүн күч кубатынын баардыгын хандык тактыга отуруу үчүн гана жумшаган. Бирок, 1875-жылы Ысхак Хасан уулу тактыга отургандан кийин өз даражасына ылайык гана бийлик жүргүзгөн. Ал түгүл өзүнүн жеке бийлигин орнотуу үчүн каардуулугун көрсөтүп, улуу даражалуу феодалдык көрүнүктүү адамдарды гана эмес, өз катарында эле көтөрүлүшкө бирге чыгып, өзүнө ишенимдүү кызмат кылышкан адамдарды деле кандайдыр бир шектүү иштери үчүн, же болбосо жаңы ханга өзүнө баш ийбей койгондугу үчүн даргага астырган. Пулат хан Түркстандык колониалдык администрация менен достук байланышын түзүүгө ниеттенип, генерал-губернатор К. П. Кауфманга өз элчилерин жөнөткөн учур да болгон. Албетте ал бул максатта орустардын кээ бир согуштук туткундарын өз тарабына тартууга аракеттенген. Кокон хандыгы орус аскерлери тарабынан ээленип алынгандан кийин жана көтөрүлүшчүлөр жеңилүүгө дуушар болгондон кийин анын жетекчиси Пулат хан сатылып кеткен кошоматчылардын кесепетинен кармалып, туткунга алынып, 1876-жылы мартта Маргалаңда дарга асылган [5,148].

Азыркы тарыхта молдо Ысхакка инсан катары берилген баанын бир жактуу эмес экендигин белгилеп, Пулат хандын дүйнөгө карата болгон көз карашы анархизмдин алкагы менен чектелип, ошол доордун социалдык, саясий жана идеологиялык

чындыгы менен аныкталып турган. Бирок, элдин боштондукка чыгаруучу күрөштүн ишенимдүү жетекчиси катары таанылып, көтөрүлүшчү катары кармалып, дарга асылган модо Ыскак элдик оң каарман катары бааланышы керек, чын-чынына келгенде ал кыргыздын өзүнчө эле Емельян Пугачеву болгон.

Пулат Хан кокон хандарына жана падышалык жазалоочуларга каршы күрөшкө жетекчилик кылып жүрүп, Россияга душмандык кылган эмес. Ал түгүл Түркстандын администрациясы менен достук байланышты түзүүгө аракеттенген. Бирок падышалык бийликтер анын делегациясынын мүчөлөрүн камакка алышкан. (Ахун-Домулла-Мир, Бадал-Мауляви башында турган 14 адамды камашкан). Мына ушул иши менен көтөрүлүшчүлөргө карата болгон мамилесин билдиришкен.

Падыша аскерлеринин көтөрүлүштү басуудагы ырайымсыздыгы кыргыздар менен өзбектердин каардуу каршылыгын пайда кылган. Жазалоочу отряддардын биринин начальнигинин билдирүүсүндө баса белгиленгендей (Ашаба кыштагынын - автор), жашоочулары катуу каршылык көрсөтүштү. Баррикадалардан сепилдин дубалындагы тешиктерден сокку уруп турушту, анда жашагандар жан соогалашкан жок, колдоруна курал кармап жатып өлүштү, аялдар солдаттарга бычак ала жүгүрүштү, аларды ташбараңга алышты. Кыштактын бүтүндөй жашоочулары өлүштү. Ушундай эле тагдырга Ак-Жар жана башка кыштактар менен шаарлардын жашоочулары да туш болушту. Көтөрүлүшчүлөрдүн жазалоочулар менен болгон айыгышкан салгылашуусу 1875-жылдын июлунан 1876-жылдын февралына чейин созулду. Бирок күчтөр тең эмес болчу. Көтөрүлүшчүлөр улам-улам жеңиле беришти. Падышалык аскерлер куугунтукка алышкан көтөрүлүшчүлөр Ош шаарына, анан Кара-Суу жана Өзгөндү карай качышты. 1875-жылы 10-сентябрда Ошту падышалык аскерлер багынтып алышты. Анын начальниги полковник М. Д. Скобелов Оштун тургундарынан көтөрүлүш башчыларын кармап берүүсүн, алардан курал-жарактарын толук өткөрүшүн талап кылды, азык-түлүктөргө контрибуция койду [2,248].

Өзгөндүн жашоочуларына да ушундай эле талаптар коюулду. “Эгерде менин кааломду аткарбай турган болсоңор, – деп жазган полковник М. Д. Скобелов, – өзүңдүн бактысыз болушуңарга өзүңөр гана күнөлүү болосуңар, ал эми бактысыздык болсо кичине эмес, чоң болот” [6,174].

Фергананын бүтүндөй өрөөндүү бөлүгү орус аскерлеринин бийлиги алдында калды. 1876-жылы 19-февралда кокон хандыгы жана анын бийлигинде болгон. Түштүк Кыргызстандын падышалык манифест менен Россияга кошулду. Ал жерден Түркстан генерал-губернаторствонун курамына кирген. Фергана областы түзүлдү. Бирок, Түштүк Кыргызстандын тоолуу райондору, мисалы, Алай багынбаган бойдон калган. Башында генерал деген наам алып калган М. Д. Скобелов турган Түркстан аскер-

леринин отряддары бара жаткан жолунда кыргыздардын куралдуу каршылыгына дуушар болушкан.

«Алайлык падыша» деп аталган Курманжан датканын уулдары Абдуллабек, Өмөрбек, Маматбек, Асабек аскердик отряддарды түзүшүп, тоолуу аймактын ыңгайлуу жерлерин пайдаланышып, падыша аскерлеринин Алайга кирип келишине тоскоолдук кылууга аракеттенишкен. 1500 көтөрүлүшчү жолу татаал Жаңырык деген жерден (бул жер Гүлчөдөн 25 чакырым алыс турат) тосушкан. 25-апрель күнү алар падышалык аскерлерге катуу каршылык көрсөтүшкөн. Согуш эртеден кечке созулган. Бирок, Скобеловдун отряды кыргыздарды ээлеп алган жеринен кууп чыгышкан. Жоготуулар аябай көп болгон, айрыкча көтөрүлүшкө чыккан тарапта көп болгон.

Июлдун биринчи жарымында эки миң киши болушуп, Гүлчө жайлоосунда Турукан Шата суусунун боюнда ыңгайлуу жерди ээлеп алышкан. Отряддардын биринин начальниги Князь полковник Виргентейшн өз билдирүүсүндө маалымдагандай алар ээлеп алган жер «аябагандай катуу кармаштан кийин гана бошотулган». Падышалык отрядка сарбагыш манабы Шабдан Жантаев чоң жардам берген. Ал Баяке-Батыр Кунтуганов башында турган өз жигиттери менен падышалык аскердик отряддарга каршылык көрсөтүп жаткан Алайлык көтөрүлүшчүлөргө каршы күрөшкөн.

1885-жылы белгилүү Түркстан чиновниги жана окмуштуусу Н. Аристовдун өтүнүчү боюнча Шабдандын өзүнүн автобиографиясынын колдонуу менен жазылган биографиялык маалыматтарынан бир аз үзүндү келтирип көрөлү.

Шабдан Жантаев (1839-1912-жылдар) – сарбагыштардын эң ири манабы болгон. Ал атактуу Атаке Баатырдын небере-чөбөлөрүнүн бири. Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде Туук-Булуң деген жерде төрөлгөн. Жаш чагында барымтага аралашып, атак алган. Коконго кыргыз элчилери менен барып Малла-Хандын кабыл алуусунда болгон. Малла-Хан аны курал менен жана жибек чепкен менен сыйлаган. Эки жыл бою Кокон ханынын Ташкенттеги наместниги Канатта кызмат өтөгөн. Ага Бишкек чебинде бек болуп бер дешип суранышкан. Бирок ал эркин болууну эңсеп, өз жерине келген. атасы Жантай орустарга багынып бергенден кийин Шабдан да Россиянын граждандыгын эч кандай каршылыксыз кабыл алып, жаңы бийликке ак ниетти менен кызмат кылган. 1868-жылы өзүнүн 200 жигити менен Пишпек уездинин башчысы Г. Загрянскийде Борбордук Тянь-Шанда жаңы административдик башкарууну бекемдөөгө жардам берген. 1876-жылдан баштап Д. М. Скобеловдун аскерлеринин составында согушуп, Кокон хандыгын каратып алууга жардам берген, Пулат хандын көтөрүлүшчүлөрүнө каршы салгылашууларга катышкан, дал ушул аракети үчүн Георгиевский крестин (орденин) алган. Скобеловдун уруусунан чыккан Абдуллабек менен болгон салгылашууда жана көтөрүлүшчүлөрдүн Жетим хан башкарган акыркы отряды менен болгон кармашууда

Шабдан өзүнүн кырк жигити менен өзгөчө айырмаланган [1,289].

Шабдан кийин деле өз өмүрүнүн акырына чейин падышалык өкмөткө ак ниети менен кызмат өтөдү. Аскердик старшина деген чин берди, жылына 300 миң өлчөмүндө пенсия берди, өлөр өлгөнчө пайдаланышы үчүн 400 тесил жер берди.

Жеңилип калгандан кийин Абдуллабек өзүнүн бир туугандары жана шериктештери менен чет өлкөгө качып кетишти. Анын энеси Курманжан датка уулу Камчыбек жана жээни Мырзапаяз менен чек арада Видгенштейндин солдаттары тарабынан колго түшүрүлүп, Маргалаңга Фергана областынын аскердик губернатору М. Д. Скобеловго ардак менен алынып келинди. Курманжан датканы аябай жылуу кабыл алышты, жакшылап сыйлашты, ал түгүл үстүнө кымкап чепкен жабышып, «Алайдын ханышасы» деп аташты. М. Д. Скобелов Курманжан даткага уулдарың Россияга кызмат өтөөгө өтсүн деп сунуш кылды. Бул сунушка датка жан дили менен макул болду. Уулдары кайтып келишти, алар ырайымдуу кабыл алынып, Ош уездине болуш болуп шайланышты. Абдуллабек гана макул болбоду. Шабдан Жантаев аны менен сүйлөшүп көрүп, макулдатууга аракет жасады, бирок багынбас Абдуллабек Кызыл-Арт ашусу аркылуу Памирге, Афганистанга өтүп кетти. Ошол эле жылы, 1876-жылы, ал набыт болду, анын сөөгүн энеси Курманжан Алайга алып келдирип койду, уулуна арнап күмбөз салдырды. Кыргызстандын тарыхында Курманжан датканын ролу чоң жана бир жактуу эмес. Өзү эң ири феодал болуп туруп, ошол эле мезгилде белгилүү бир этапта эл массасын саясий кызыкчылыгын көздөгөн. Ал тууралуу жазылып калган эмгектер анын авторитетин кичирейтбейт, тескерисинче өтө күчтүү кайталангыс, сейрек учурай турган жана өз табынын, өз мезгилинин өкүлү катары көрсөтөт. Анын эң ири феодал экенин танууга болбойт. Бирок «Алай ханышасы» өтө акылдуу, өз элин алыстан көрө билген даанышман өкүлү болгонун да моюнга албай кое албайсың.

Курманжан датканын биографиясы (1811-1907-жылдар) өзүнчө романтикалуу, ал түгүл аны көркөм адабиятта идеализациялап да көрсөтүп жүрүшөт. Ал Алайда көчмөн кыргыздардын мунгуш уруусунда жөнөкөй эле адамдын үй-бүлөөсүндө төрөлгөн. Он сегиз жашка чыкканда аны өзү өмүрү көрбөгөн күйөөгө берген. Ал киши Курманжанга жакпай калат, ошондуктан ал ата салтын бузуп жана шариятка каршы чыгып, күйөөсүнүкүнө кетбей, атасынын боз үйүндө кала берет. 1832-жылы Алымбек феодал, Кокон хандыгынын датка деген наамды алып, бүтүндөй Алайлык кыргыздарды башкарууга келген адам, Курманжандын «никесин» бузуп, өзү ага үйлөнөт. Ошол күндөн баштап Курманжан күйөөсүнүн колуна кол, бутуна бут болуп, анын мыкты жардамчысы болот, күйөсү жокто (Алымбек датка көп өтбөй

хандын жан-жөөкөрлөрүнөн, кийинчерээк хандын биринчи вазири болуп дайындалат) Алайды өзү эле башкарып алат. 1862-жылы хандын сарайында болгон чыр-чатактан улам күйөөсү набыт болот. Эми Алайдагы бийлик толук Курманжанга өтөт, аны бухар эмири Музафар жана кокон ханы Кудаяр хан таанып, ага датка деген ардактуу наамды ыйгарышат (бул наам падышалык аскерлердин генералдык чинине барабар болот).

Ошентип 17380 түтүндөн турган Алай Россияга кошулат. Бул аймакта 5 болуш: Кичи алай, Ноокат, Гүлчө, Өзгөн жана Ак-Буура болуштары түзүлүп, Ош уездинин составына кирет. Аларды Курманжан датканын уулдары Оморбек, Камчыбек, Асанбек жана Батырбек башкарышат. Курманжан узак өмүр сүргөн 96 жашка чыгып, 1907-жылы Ошко канатташ жаткан Мады деген жерде, өзүнүн көптөгөн туугандарынын көз алдында бул дүйнөдөн өтөт.

Анын Фергана аскердик губернатору Ионовго 1885-жылы жазган, катын саясий осуят десек да болот. «Ферганалык мусулман мамлекети (б.а. Кокон хандыгы – автор) Россияны тааныбай турган учурда мен силер менен талашып-тартышып, согушкан болчумун. Ал учурда Оштун начальниги Ионов 1885-жылы жазган, катын саясатын осуят десек да болот.

Азыркы тынчтык учурунда менин эсим бүт бойдон, мен өзүм да, менин туугандарым да эч качан сиздерге каршы чыкпайбыз. Биз жактан эч кандай жамандык болбойт. Эгерде менин элим кандайдыр бир жамандык иштеп, чыккынчылык кылыша турган болсо, анда аларды эң оор жаза менен жазалаймын, өз өмүрүмдүн акырына чейин бет-кат болуп өтөмүн. Акырында Маматбек кызы Курманжан датка деп өз мөөрүмдү басамын. Мөөр алдында колумду коёмун» [6,181].

Кыргыз тилинде араб графикасы менен жазылган мына бул кат XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз жазма ишинин эң сонун үлгүсү деп эсептөөгө болот. Мындан бир аз эле мезгил мурда официалдуу советтик тарых революцияга чейин кыргыз элинин улуттук жазмасы болгондугун жокко чыгарып келген.

Адабияттар:

1. Осмонов Ө. Ж., Асанканов А. А. Кыргызстан тарыхы. – Б., 2003
2. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 2-к. – Б., 1993.
3. Галицкий В. Я. Товарно-промышленное развитие Киргизии в конце XIX начале XX в.: К истории социально-экономических укладов Кыргызстана. – Ф., 1972.
4. Джамгырчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX в. – Ф., 1966.
5. Кененсариев Т. Кыргызстандын Орусияга каратылышы. – Б., 1997.
6. Өмурзакова Т. Курманжан Датка. Доор. Инсан. Ишмердүүлүк. – Б., 2002.

Рецензент: к.и.н., доцент Акматова А. Т.